

Frihetens klassiker

Texter i urval av Mattias Bengtsson och Johan Norberg

© Timbro förlag 2003

ISBN 91-7566-404-6

www.timbro.se

info@timbro.se

Förord

Frihetens klassiker är en anspråksfull titel. Därför är det på sin plats att förklara vad vi menar med de båda orden.

Idéhistoriker har urskilt mer än 200 olika användningar av begreppet frihet. Vi har inte på något vis försökt spegla denna mångfald. Vår avsikt är att skildra den frihetstradition som vi själva känner samhörighet med. Det är den klassiska liberalismens syn på frihet, som också har haft avgörande betydelse för den moderna västerländska politiska historien. Enligt denna är frihet detsamma som frånvaron av tvång, förtryck och kränkningar. Det är ett frihetsbegrepp som uppstod i kontrast mot slaveriet. På samma vis som slaveri innebär att man ägs av någon annan, innebär frihet att man äger sig själv. Andra ideologier tvistar om vem som ska styra människan och för vilka mål – samhällsnyttan, historien, ekologin, klassen, nationen eller rasen. Liberalismen invänder att individen är ett mål i sig, inte ett medel för något eller för några andra. Människan ska tillåtas styra sig själv och handla och leva som hon själv önskar, så länge hon inte inskränker andras likvärdiga frihet.

Det är detta frihetsbegrepp som ligger till grund för bland annat den amerikanska självständighetsförklaringen 1776, den franska rättighetsförklaringen 1789, 16:e paragrafen i den svenska regeringsformen från 1809, och de första 21 artiklarna i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. De förkunnar att människor inte får använda våld eller tvång mot någon eller förstöra hennes verksamhet och egendom. Ingen annan, vare sig en individ, grupp eller stat, har rätt att inskränka denna individuella frihetssfär. Ibland kallas det ”negativ frihet” eftersom det ger människor en negativ skyldighet – att inte inkräkta på andras frihet, att låta andra vara i fred.¹ Den gemensamma nämnaren i de texter som återges i denna antologi är försvaret av denna frihet i dess olika aspekter: fred, frihandel, jämställdhet, likhet inför lagen, personlig frihet, demokrati, internationalism, äganderätt, näringsfrihet, yttrandefrihet, föreningsfrihet. Texterna förespråkar ett samhälle där vi lever tillsammans genom frivillig samordning, respekt för den enskilda och tolerans för att vissa väljer annorlunda än andra.

Vi tror att det finns ett stort intresse att läsa dessa tänkares egna ord. Trots deras betydelse är de flesta av de här texterna mycket svåråtkomliga. Tillgången till liberal litteratur på svenska har förbättrats avsevärt under de senaste decennierna, men brist råder fortfarande och det finns ett stort behov av att göra dessa texter tillgängliga. Kunskapen att sådana idéer inte är något nytt påfund, utan en del av en lång och stolt tradition är en viktig inspirationskälla i sig. Men det finns också en mer konkret nytta. Här finns idéer och argument som fortfarande kan lära oss mycket och kan fungera som utgångspunkt

¹ Den klassiska distinktionen mellan ”negativ” och ”positiv” frihet görs av Isaiah Berlin i essän ”Två frihetsbegrepp” i *Fyra essäer om frihet* (Stockholm: Timbro, 1984). För en filosofisk kritik av andra frihetsdefinitioner än den negativa, se Johan Norbergs *Fullständiga rättigheter* (Stockholm: Timbro, 1999).

för vårt politiska tänkande och handlande. Till det bidrar att idéerna har visat sig vara sällsynt motståndskraftiga mot tidens tand. Dessa författare tror på den mänskliga potentialen som har börjat släppas fri först i våra dagar, och varnar för de faror vi fortfarande har omkring oss.

Alla författare som är representerade här är inte klassiska i traditionell mening. John Locke och Adam Smith må passa in i vilken idéhistorisk beskrivning som helst, men Rose Wilder Lane, Lysander Spooner och John Lilburne är nog mer bortglömda än klassiska. Men de är klassiska i den meningen att de är klassiker i denna liberala idétradition. De har haft stor betydelse för utvecklingen och presentationen av de frihetliga idéerna. Därigenom är de också klassiker i bredare bemärkelse, eftersom denna tradition i stor utsträckning har påverkat vår moderna civilisations utveckling. Vi må ta kvinnors rättigheter, tryckfrihet, religionsfrihet, marknadsekonomi, frihandel och frånvaro av slaveri för givna, men det var dessa klassiker som trots massivt motstånd drev fram sådana, på sin tid oerhört kontroversiella, reformer. Det är naturligtvis omöjligt att göra ett objektiva urval. Det är svårt att tänka sig någon som läser denna antologi utan att tycka att vissa texter saknas eller att vissa inte platsar. Det är ju detta liberalismen säger: vi är alla olika och har skilda preferenser. Vi har eftersträvat bredd i ämnesvalet med utgångspunkt från de givna klassikerna, och kompletterat med överraskande val både av författare och av texter. Det är inte bara en texts historiska betydelse som har fått avgöra om den skulle inkluderas, utan också vår personliga uppskattning av den, eftersom målet har varit att göra en läsvänlig och inspirerande antologi.

Vi har tvingats göra en skarp avgränsning i tiden. Frihetsidén har en mycket lång historia. Det finns tidiga pionjärer som vi inte har utrymme för, men bakgrunden bör ändå nämnas här. Som på så många andra områden kan man säga att frihetsidén började redan med ”de gamla grekerna”. Vissa av de sofisterna, särskilt filosofer som Gorgias och Protagoras och deras efterföljare, framförde redan på 400-talet f Kr argument mot tron att hierarkier och tvång är något naturligt. De talade för likhet inför lagen, vilket för flera av dem ledde till motstånd mot slaveriet. Alcidamas sade att ”gudarna gjorde alla människor fria; naturen gjorde ingen till slav”. Några av sofisterna utvecklade förbluffande moderna tankar om att staten inte alls var någon gudagiven institution där några har en naturlig rätt att härska över andra, utan bara är ett verktyg för att ge oss ömsesidig säkerhet.² En senare tid har betraktat sofisterna som opportunistiska folkförförare på grund av de karikatyrer av dem som nedtecknades av Platon, totalitarismens fader.

Platons politiska filosofi var en reaktion mot den frihet och tolerans som rådde i Aten under denna tid. Läget mellan olika kulturer och den omfattande handeln i kombination med tygländet av adelsmakten gjorde Aten till en bördig jordmån för nytänkande och pluralism. Även om den atenska demokratin inte omfattade slavar och kvinnor var den banbrytande. Det påvisas av historiska episoder som den då

² I Karl Poppers *The open society and its enemies*, band 1, uppmärksammar han dessa som del av ”the Great Generation”, en krets av tänkare och politiker som levde i Aten just före och under det peloponnesiska kriget och som utvecklade argument för rationalitet, demokrati, likhet inför lagen och motstånd mot slaveriet.

en atensk general eldade sina soldater att slåss för det land som gav dem ”obegränsad frihet att leva som de vill”. Till och med under de s k trettio tyrannernas våldsregim 404–403 f Kr ansågs en fiende till regimen gå säker så länge han stannade i sitt eget hem. Den mest klassiska formuleringen av de atenska frihetsidéerna finns i det gravtal som den store atenske statsmannen Perikles (ca 493–429 f Kr), enligt historieskrivaren Thukydides, höll över stupade i peloponnesiska kriget:

Vårt styrelseskick kopierar inte våra grannars institutioner. Vi är ett föredöme snarare än en imitation. Vårt system kallas demokrati eftersom makten inte ligger hos ett fåtal utan hos hela folket. När vi löser enskilda tvister är alla lika inför lagen; när vi fördelar samhällspositioner bedömer vi inte utifrån tillhörighet till en viss klass, utan efter den enskildes förtjänst och förmåga. Ingen som kan göra staten en tjänst stängs ute på grund av fattigdom. Den öppenhet och frihet som råder i vårt politiska liv, tillämpar vi också i våra dagliga, mänskliga relationer. Vi blir inte onda på vår granne om han gör något efter sitt eget behag. Vi är fria och toleranta privat, men kan ändå hålla oss till lagen i det offentliga livet.³

Grekerna talade om ”isonomia” – likhet inför lagen. Stoikerna utvecklade denna tankegång och menade att det fanns en naturlig likhet mellan människor, som gjorde att alla borde behandlas lika och att slaveriet var förkastligt. Dessa tankar spreds i romarriket, så att det vid sidan av det förtryck som rådde också fanns en lag som inte sågs som ett tvångsmedel, utan som ett sätt att begränsa maktens godtycke. Den mest värtalige företrädaren för denna frihetliga del av den romerska traditionen var advokaten och senatorn Cicero (106–43 f Kr), som försvarade en naturlig rätt, lika för alla, som inte heller härskarna fick sätta sig över. Cicero opponerade sig mot Caesar och andra som satte sig över lagen, och han blev till slut mördad för sin frispråkighet. Ciceros idéer levde emellertid vidare, inte minst då hans välformulerade tal på latin i renässansens Europa lästes av alla som ville studera retorik.

Även om religionen ofta har använts i det politiska förtryckets tjänst, har idén om en högre andlig makt ofta använts som ett försvar för friheten mot den politiska makten. Antydningar finns redan i Bibeln. Första Samuelsboken beskriver hur Israels folk på 1000-talet f Kr var förgrymmat över att inte, likt andra folk, ha en kung över sig och bad därför domaren Samuel att införa monarki. Gud, som hade hoppats att folket skulle nöja sig med att lyda honom, blev besviken över detta och rådde Samuel att berätta för dem hur makten korrumpar, och Samuel förklarade då:

Dessa rättigheter, sade han, tillkommer den kung som skall härska över er. Era söner tar han ut till sina stridsvagnar och hästar eller till att springa före hans vagn. Han kommenderar somliga att föra befäl över tusen man eller femtio. Några måste plöja hans jordar och bärga hans skördar, andra blir hans vapensmeder och vagnmakare. Era döttrar sätter han att blanda salvor åt honom, laga hans mat eller baka hans bröd. Han lägger beslag på era bästa åkrar, vingårdar och olivlundar och ger dem åt

³ Thukydides, *History of the Peloponnesian war*, London: Penguin, 1972, s 145, vår översättning.

*sina ämbetsmän. Han kräver tionde av er gröda och era vinskördar för att ge till sina hovmän och ämbetsmän. Han tar ut ert tjänstefolk och era bästa oxar och åsnor till att arbeta åt honom, och han kräver tionde av era fårhjordar. Själva blir ni hans slavar. När detta händer kommer ni att ropa till Herren och be att få slippa den kung ni har valt åt er, men då skall han inte svara er.*⁴

Även om människorna ignorerade varningen och instiftade monarki, visade judendomen därigenom att stat och religion är olika saker. Makten kan inte göra vad den vill, för den är inte detsamma som Gud, vilket egyptierna och många andra folk föreställde sig. Denna föreställning kom att bli viktig för den separation mellan kyrka och stat som ägde rum i västvärlden, och som var mycket central i frihetens framväxt. På 1200-talet sammanförde den katolske kyrkofadern Thomas av Aquino (ca 1225–1274), inspirerad av Aristoteles förnuftstankar, flera av de frihetliga delarna i de antika, kristna och arabiska kulturerna. Han var inte motståndare mot slaveriet, men han legitimerade att förnuftet prövade traditioner och talade om naturliga lagar som även kungar måste respektera, om det inte ska bli legitimt att göra uppror mot dem. Genom att göra detta till centrala delar i den västerländska kristendomen ställde Thomas av Aquino dörren till renässans och liberalism på glänt.

Friheten är emellertid inte bara ett västerländskt idéarv, vilket den ibland framställs som. Många av de teman som återkommer i liberal teoribildning tillskrivs den kinesiske filosofen Lao Tzu så tidigt som på 500-talet f Kr. Lao Tzu sägs ha varit en ämbetsman som tröttnade på hovintrigerna och därför lämnade sin post och nedtecknade sin livsvisdom i den 81 verser långa *Tao Te Ching*. Taoismens filosofi går ut på att det finns en naturlig harmoni i universum, något som speglas i symbolen med yin och yang – motsättningarna och skillnaderna behöver varandra och skapar en större balans. Våldsamma ingrepp i denna spontana ordning skadar och förstör. Enligt *Tao Te Ching* beror svält på statlig intervention och korruption på för många förbud. ”Utan lagar och tvång skulle människor leva i harmoni”, förklarar Lao Tzu och låter en härskare säga: ”Så länge jag styr endast genom att inte ingripa så kommer människorna att berika sig av sig själva.”

Ekonomen Amartya Sen har nyligen lyft fram den indiska traditionen av tolerans. På 300-talet f Kr förklarade den till buddhismen omvände indiske kejsaren Ashoka att det var absolut nödvändigt för individen och staten att visa tolerans mot andra folk och religioner. Samtidigt som inkquisitionen pågick i Europa förklarade den muslimske indiske kejsaren Akbar (1542–1605):

Inga ingrepp ska ske mot någon på grund av hans religion och alla ska vara fria att gå över till den religion

*de önskar.*⁵

⁴ 1 Sam 8:11–18, Bibel 2000.

⁵ Amartya Sen, *Development as freedom* (New York:Anchor Books, 1999), kap 10, vår översättning.

Under det arabiska väldets blomstringstid flydde förföljda europeiska minoriteter till denna oas av tolerans och pluralism. Det var i själva verket den arabiska kulturen som höll de grekiska idéerna levande under Europas mörka medeltid, och det var via den omvägen de kom tillbaka till Europa. En person som integrerade många liberala tankar var den store arabiske historikern Ibn Khaldun (1332–1406). I sin kulturella och sociologiska världshistoria slog han fast att den bästa staten var den som begränsade sig till rättskipning och upprätthållandet av en fri ekonomi. Han menade att en civilisations förfall ofta börjar med att en härskare överskrider sina befogenheter:

Vem som helst som tar någon annans egendom, använder honom för tvångsarbete, driver ett oberättigat anspråk mot honom eller underkastar honom en illegal förpliktelse begår en orättvisa mot den personen. Uppbördsmän som driver in obefogade skatter begår en orättvisa. De som kränker äganderätten begår en orättvisa. De som berövar andra deras egendom begår en orättvisa. De som inte respekterar folkets rättigheter begår en orättvisa. De som i allmänhet tar andras egendom med våld begår en orättvisa. Det är (ytterst) staten själv som blir lidande på alla dessa handlingar, såtillvida som civilisationen som är dess kärna ödeläggs ... En av de största orättvisorna och den som mest bidrar till civilisationernas undergång är införandet av oberättigade skatter och användandet av undersåtarna för tvångsarbete.⁶

De historiska föregångarna är således många och de kommer från många skilda håll. Vårt urval i denna antologi inleds emellertid vid den tidpunkt då vi kan se födelsen av friheten som ett organiserat politiskt alternativ i 1500- och 1600-talens Europa, med renässansens upptäckt av individen, och med upplysningens insikt om att denna individ har rätt till frihet. Det är då man börjar kombinera föreställningen om individens rättigheter med misstro mot stat och överhet samt tron att ordning och samarbete kan uppstå frivilligt. Det är där liberalismen tar sina första stapplande steg, och det är också där de frihetliga idéerna äntligen börjar få ett avgörande och långsiktigt inflytande över den politiska utvecklingen.

Här hittar vi The Levellers och John Locke som på 1600-talet började tillämpa teorier om mänskliga rättigheter politiskt. Här finns också de pionjärer som inlemmade människor som tidigare inte räknades in i rättighetsgemenskapen, som prästen Bartholomé de Las Casas som försvarade indianerna och Mary Wollstonecraft som chockade omvärlden med kravet att kvinnor skulle ha samma frihet som männen.

Frihetens klassiker talar direkt till oss och gör inlägg i vår tids debatter. Voltaire och Vilhelm Moberg talar för kulturens frihet och Karl Popper och F A Hayek varnar för tron att man kan planera fram ett gott samhälle ovanifrån. Frédéric Bastiat och Wilhelm Röpke förklarar problemen med socialismen och välfärdsstaten, medan lord Acton och Ayn Rand avslöjar nationalismens och rasismens

⁶ Ibn Khaldun, *Prolegomena : introduktion till världshistorien* (Lund: Alhambra, 1999), s 279f.

människosyn. Här finns poeter som Milton och Kellgren, filosofer som Hume och Kant och politiker som Jefferson och Cobden. Den enda gemensamma nämnaren är att de delar en obändig tro på den mänskliga friheten.

Medvetet har vi inkluderat många svenska författare. Det är ett sätt att visa att Sverige också är en del av denna breda liberala tradition, som vi ibland får för oss är ett anglosaxiskt fenomen. Här kan vi se svenska frihetskämpar som står sig väl på den internationella scenen. Den liberale prästen Anders Chydenius föregick Adam Smith, den anti-nazistiske Handelstidningsredaktören Torgny Segerstedt såg hoten mot friheten klarare än de flesta och Eli Heckschers och Gustav Cassels ekonomiska liberalism hade inflytande långt utanför vårt lands gränser.

Vi vill rikta ett stort tack till de många kunniga personer som har hjälpt oss med det omöjliga uppdraget att välja ut rätt texter. Ett särskilt tack till Kristian Karlsson, som har bidragit med många kloka synpunkter och ställt samman kapitlet ”Frihetens litteratur”.

Stockholm i september 2003

Mattias Bengtsson & Johan Norberg